

MIT O BOGUMILIMA

Jasna Šamić

*Ja sam bio tamo gdje si ti,
ti nisi bio tamo gdje sam ja*

natpis na stečku

OBogumilima se zna dosta, i ne zna gotovo ništa. Tako jedni, bez oslonca na izvore, tvrde da je srednjovjekovna Bosanska crkva isto što i bogumilstvo, dualistička religija koja je iz Persije došla u Bosnu u 12. stoljeću preko Bugarske. Drugi tvrde da je to stari oblik hrišćanstva, najbliži katoličanstvu, a treći, da je isto što i pravoslavlje. Istoričari ovog tipa, i jedni i drugi, smatraju da je izraz bogumilstvo "bošnjačka izmišljotina". Dio hrvatskih istoričara tvrdi da su Bogomili stigli na Balkan iz Francuske, gdje su djelovali Katari. Čiji su nadgrobni srednjovjekovni spomenici, stećci, rasusti po Bosni, Hercegovini, Srbiji i drugdje?

Tamo gdje su psalmi Tu su i prokletstva
Mak Dizdar, *Prepoznavanje*

Još nekoliko riječi o pitanju bogumilstva, bogomila i o istorijskim interpretacijama

Istražujući godinama kulturnu istoriju Bosne na osnovu osmanskih dokumenata, želim postaviti nekoliko pitanja u vezi s "bogumilskim mitom", i dodati nekoliko riječi na osnovu vlastitog istraživačkog iskustva. Izučavajući djelo Kaimi-Babe (17.v.), autora sufijske-mističke poezije na osmanskotur-

skom, i alhamiado pjesama (na slavenskom, bosanskom jeziku, arapskim pismom), naišla sam u njegovoj alhamiado *kasidi* na pomen *Bogumila/Bogomila*, ili riječi *Bogu mili*. U bivšoj Jugoslaviji su o tome vođene velike polemike. C. Popović je tvrdio da su to dvije riječi, da su Bogumili izmišljotina, da se izraz prvi put javlja kod Konstantina Filozofa (*Žitije deposta Stevana Lazarevića*, 14.v.), dok je po Muhamedu Hadžijahiću riječ *Bogumil/Bogomil* kod Kaimi-Babe dokaz postojanja bogumilstva u Bosni. Ova rasprava zahtijeva oprez; u arapskom pismu kojim je napisana pomenuta alhamiado pjesma, teško je prepoznati slavenske riječi, pa napisano čitamo na tri načina : *Bogomil*, *Bogumil* i *Bogu mili*. Istovremeno se mora priznati da je i riječ Bogomili i Bogumili nastala od dvije gore spomenute: Bogu mili.

Istraživači su odavno podijeljeni u vezi s pitanjem bogumilstva u Bosni.

Tako govoreći o islamizaciji, jedan od najvećih orijentalista Nedim Filipović se doticao i bogumilstva, prilazeći mu oprezno. Odmah recimo da je u osmanskim dokumentima nemoguće naći pomen o tom: Turci stanovnike dijele samo na "muslimane" i "nemuslimane". Profesor Filipović je smatrao opasnim svesti islamizaciju Bosne na bogumilsku komponentu, po kojoj bi muslimani imali ekskluzivno pravo na zemlju (jer jedini tvrde da su bogumilskog porijekla).

Profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Dubravko Lovrenović, u svojim tekstovima, u kojima osporava postojanje bogumilstva u Bosni, s pravom veli da Nedim Filipović ima ograde u vezi s bogumilstvom. Citirajući B.Lewisa, autor pominje i druge orijentaliste, posebno izvrsnog istraživača Adema Handžića, nepravedno zanemarujući Branislava Đurđeva, i još neke koji su se svi bavili bosanskom istorijom. Samim tim ističe ulogu orijentalista u izučavanju Bosne. Da, gotovo je nemoguće izučavati povijest ove zemlje bez poznavanja turskog-osmanskog, arapskog i persijskog jezika. Četiri stotine godina dokumenti su pisani gotovo isključivo na turskom-osmanskome jeziku, a uslov za njegovo poznavanje jesu arapski i persijski, od čijih leksema i morfema se mahom sastoji osmanski-turski jezik (kojim se, podsjetimo, nije govorilo i na kome su vjekovima pisana i poetska djela i svi dokumenti). Profesori Branislav Đurđev i Nedim Filipović, kao i Adem Handžić, znali su ove orijentalne jezike. Njihov renome prelazi granice Balkana.

Nedim Filipović, čiji sam bila đak i dugogodišnji saradnik, napominje, dalje, da Bogumili nestaju s dolaskom Turaka, pitajući se prelaze li na islam, na katoličanstvo, ili napuštaju zemlju. Nemoguće odgovoriti na ovo pitanje iz gore navedenog razloga! Isti autor, međutim, navodi da je u turskim dokumentima pronašao riječ *Bogumilo*, ime naselja u Bosni, znak da stanovnicima naziv nije nepoznat. I postojanje ličnog imena Bogumil, pronađenog u istim, osmanskim dokumentima, za ovog naučnika je dokaz da stanovnici Bosne poznaju taj naziv. Profesor Filipović, međutim, pokazuje da i katolici i pravoslavci prelaze na islam, nalazeći potvrdu najčešće u defterima kojima se posebno bavio Handžić, koji daje neprocjenjiv doprinos izučavanju bosanske prošlosti. Zaključujemo: mada oprezan, Nedim Filipović ne isključuje postojanje bogumilstva.

Potom, nijedan ozbiljniji istoričar nije doveo u pitanje postojanje specifične crkve u Bosni, zvane *Bosanska*. Ni Dubravko Lovrenović, mada negira vezu Bosanske crkve s bogumilstvom, ne negira postojanje religije koja se, ako ništa, donekle razlikovala od katoličanstva i pravoslavlja, takođe prisutnim u Bosni. Adepti Crkve nazivaju se *bosanskim krstjanima*, a svi stanovnici, bez obzira na religijsku pripadnost, Bošnjacima. Turci zatiču taj naziv za sve stanovnike zemlje, zadržavši ime Bosna, i stvorivši od bivšeg kraljevstva prvo Bosanski sandžak (administrativna jedinica), a kasnije Bosanski Pašaluk (Hercegovački sandžak je samo dio tog Pašaluka).

Ako neko, pak, tvrdi da se u zemlji, zvanoj Bosna, nije radilo o postojanju specifične crkve koja se distancirala i od Pape, univerzalnog katoličanstva, i kasnije od srpske autokefalne crkve, trebalo bi da odgovori zašto se crkva naziva bosanskom, a ne katoličkom ili srpskom, i zašto se adeпти zovu *bosanskim krstjanima*.

Možemo istaći još jedan faktor, geografski, u to vrijeme sigurno presudan u određivanju identiteta, koji, pak, nije odrednica za katoličke crkve i u moćnijim zemljama od Bosne. Papa bi se oštro suprotstavio autokefalnosti svake katoličke crkve, a bio je i protiv bosanske, smatrajući je herezom. Nije na odmet pomenuti čitaocima još jedan detalj: prvi bosanski vladari su "hrišćani koji priznaju Papu", katolici; a to su i Srbi (Nemanjići su, zna se, katolici; istočna i zapadna crkva se razilaze u 11.v, a do osamostaljenja srpske-pravoslavne, kojoj se dugo opire Konstantinopolis, dolazi u 14. v.). Bosna ima ne

samo specifičnu crkvu (specifičan naziv za Crkvu) - makar ona bila suštinski hrišćanska - nego se i slavenski jezik zemlje zove bosanskim, a njeno "nacionalno" pismo, kurziv blizak ćirilici, *bosančicom*. Nekoliko ovih elemenata govore u prilog postojanju bosanske specifičnosti, i njene autohtone povijesti. Tu autohtonost Bosne osporavali su neki Srbi i Hrvati, dok su se pojedini muslimanski istraživači uglavnom šutke odnosili prema medijevalnoj Bosni, više zainteresirani za "muslimansku Bosnu", pod turskom vlašću.

Bogomilstvo mit

Bogomilstvo mit? Da, mit koji odavno uznemiruje duhove. Činjenica je da se dio muslimana tokom istorije "osjećao" Bogumilima (kod nas se i religija i nacija "osjećaju", za naciju se "opredjeljivalo", dok se religijski i nacionalni identiteti oduvijek miješaju). Takav je slučaj u mojoj porodici gdje su se s majčine strane preci, bilo kaligrafi ili kadije, smatrali potomcima Bogumila, a neke, atipične ženske osobe (19.v.), poznavajući i arapsko, i latinično, i ćilirično pismo, i bosančicu, daleko od svakog unitarizma, ostavljaju svjedočanstvo da "smo mi Bogumili". Mit o bogomilstvu, ukoliko je mit, ne čini se, međutim, mnogo drukčijim od "mita" po kome bosanski katolici slijepo vjeruju da je njihov identitet prvenstveno hrvatski.

Šta je faktor određivanja identiteta? Katoličanstvo, plemensko-hrvatsko porijeklo, hrvatska kultura? Sve zajedno? (Teško je pretpostaviti da je Krleža, ili neki drugi veliki hrvatski intelektualac bio poznat stanovnicima zabitih hercegovačkih vrleti čije se življe poziva više nego iko na hrvatstvo i hrvatsku kulturu). Bliskost bosanskih pravoslavaca sa Srbijom je "razumljivija" zbog autokefalnosti srpske pravoslavne crkve. Neki Srbi (Proto Danilović nije jedini), prihvataju postojanje *Bosanske crkve*, ali tvrde da je ona suštinski srpska-pravoslavna. Možda? Ali se zvala bosanskom! Hrvati koji potvrđuju postojanje *Bosanske crkve*, ne pominju otvoreno da je riječ o katoličkoj-hrvatskoj crkvi, ali iz njihovih tekstova nije jasno zašto kategorično podvlače suprotnost između bosanske crkve i bogomilstva.

Postavimo još jedno pitanje: zašto ovdje dolaze franjevci, ako ne s Papi-nim zadatkom da istrijebe "bosansku jeres" (postavši ubrzo potom nosioci autentičnog bosanstva)?

A kakva je suštinski ta Bosanska crkva? O tome nema ni jedne ozbiljnije studije. Neki tvrde da je riječ o ranom hrišćanstvu i da Bosanska crkva nema veze s dualizmom popa Bogumila (10.v., današnja Bugarska, po kome "jeres" dobiva ime), niti sa Manesovom (3.v., Perzija) vjerom u dobro i zlo. Manes se smatrao za "parakleta", pomagača koga Hrist obećava svojim učenicima. Naglasimo ovu vezu Manesa i Isusa kog ne negiraju ni kasnije Manesove pristalice. Manes je imao uspjeha i na Zapadu; Sveti Augustin (4.v.), prvobitno njegov pristalica, kasnije pobija "novu vjeru" (smatrajući da su dobro i zlo u međusobnoj ovisnosti).

Hrišćanska crkva bogumilsko učenje dovodi u vezu s manihejstvom koje je nastalo u Perziji. I čiji osnivač Manes, nastoji da učenja Zaratustre- Zardušta, ili Zoroastre - objedini u jedan sistem. Iako su se pristalice ovog učenja nazivale kršćanima (krstjani), za njih se često upotrebljava i riječ Bogumili, od starih slavenskih riječi "Bogu mili". Po nekima, izraz dolazi od sirijskog masalijani, što znači molitelji.

U grčkim izvorima ovi posljednji se nazivaju *kugeri*, - što po nekima dolazi od iskvarenog izgovora riječi "kalugeri" - ili "fundagijagi", od grčke riječi "funda" - torba, jer su navodno nosili stalno uza se torbe. U Srbiji su Babuni dobili ime po planini Babuni, dok su u Italiji i Dalmaciji Patareni dobili ime po siromašnom kvartu u Milanu, Pataria. Na Zapadu ih zovu i Albižani, po gradu Albi, a u Francuskoj i Bougres (Bugari), dok se u Italiji, za isti pokret čuju i nazivi Sclavi (Sloveni), što ukazuje na slavensko porijeklo njihovog učenja.

Bogumile nalazimo danas i u Hrvatskoj, a njihov duhovni vođa se zove Ivan Bogumil. Imala sam prilike da susretnem pripadnike Bogumilstva u Hrvatskoj i Bosni na jednom sajmu knjiga u Sarajevu, gdje su mi dali svoje brošure i telefone. Namjera mi je bila da odem do duhovnog vođe i s njim razgovaram o tom pokretu, saznam više o njegovom pogledu na istorijat bogumilstva općenito i bogumilstva u Bosni, ali do danas to nisam učinila. Istovremeno sam od njih dobila fotografije, pa i Bogumilskog svetišta u Travniku, kao i sliku njihovog današnjeg znaka kao i još nekih.

Nekoliko riječi o Katarima

I u drugim dijelovima svijeta, ponovimo, nailazimo na slično vjerovanje. U Francuskoj to su Katari, u Italiji Patareni, u Srbiji Babuni, u Bugarskoj Bo-

gomili, među Jermenima su razvijeni Polisieni, itd. Znamo da slične doktrine postoje čak i u Rusiji, Njemačkoj i Austriji, itd, ali raspravljati o svima njima u ovom času je nemoguće.

Pomenimo ovom prilikom ukratko samo Katare ili Katarene kako ih još zovu na Balkanu, možda ćemo barem nešto bolje na taj način razumjeti i bosanske Bogumile. Odnosno Bosansku crkvu i njene pripadnike koja je još uvijek enigma ne samo za širu publiku nego i za istraživače.

Današnji istoričari u Francuskoj, za razliku od ex-jugoslovenskih, pa i bosanskih, prišli su ovoj, takozvanoj herezi u posljednje vrijeme bez ikakvih kompleksa i o njima postoje brojni radovi, kao i dokumentarni filmovi. Do nedavno je, međutim, ova tema i u toj zemlji bila tabu.

Ko su Katari i šta je katarizam? Je li to monoteistički dualizam, ili samo dualizam, kad nastaje, šta znači etimološki, ko ih je tako nazvao?

Podsjetimo se da je *Katarizam - le catharisme* (od grčke riječi *katharos* "čist") duhovna doktrina koja se pojavila u srednjem vijeku i bliska je hrišćanstvu. Smatra se monoteističkim dualizmom, a po nekima samo dualizmom, i razvija se posebno u periodu od X do XIV vijeka u više evropskih regija.

To nije ime koji je sam pokret sebi dao, nego ga je preuzeo Eckbert Scho-naum u 12. stoljeću iz spisa Svetog Augustina, da bi označio heretike. Pripadnici ove crkve sami sebe nazivaju Dobrim ljudima ili Dobrim hrišćanima. Neprijatelji su ih još zvali *Chrétien Alibigeois*. (Podsjetimo se da su se i pripadnici Bosanske crkve zvali Dobrim Bošnjama.)

Po svemu sudeći, pod uticajem Polisieni, koje neki nazivaju Jermenskim bogomilima, Katari smatraju da je Univerzum tvorevina nastala iz principa Zla, gdje je prijesto svih iskušenja i korupcija, dok Raj proizilazi iz Principa Dobra, jedinog Stvarnog Boga, koji nudi duhovno isključenje i uzdignuće.

Ljudsko tijelo je materijalni zatvor duša anđela, koji su pali na zemlju za vrijeme Stvaranja, čemu se Dobro ne može oduprijeti. Duše se šetaju iz tijela u tijelo, iz smrti do rođenja, po principu reinkarnacije.

Samo duhovno krštenje u Dobrog hrišćanina ima sposobnost kako bi se omogućilo duhu (duhovnoj duši) da stane na put koji će mu omogućiti pristup milosti Božijoj. Na taj način duh može dati svoj doprinos, nakon svoje zemaljske smrti, duhovnom božanskom stvaranju.

Sukob dobrog Boga i Stvaranja (Demiurga, kao načela zla) imao je različite interpretacije unutar Katarskog klera (apsolutni dualizam i mješovitost), što je navelo na uprošteno shvatanje kod povjesničara da kažu da je bilo više katarskih crkvi, iako nikad nije došlo do raskola unutar te crkve.

Katari vjeruju u Stari Zavjet kad govori o Kreaciji, a od Novog Zavjeta, priznaju Božjeg poslanika (Isusa), što je logičan nastavak prethodnih duhovnih grupa, posebno bogumilstva.

Za Katare su vezani brojni mitovi i legende koje još uvijek žive u sjećanju stanovnika južne Francuske, naročito Languedoca, gdje se ovaj pokret razvijao, a koji je imao sasvim posebnu organizaciju - što je najzad slučaj i s Bosanskom crkvom - gdje je glavna "sveštenečka" titula bio starac.

Katari su govorili oksitanskim jezikom. Na njemu su svoje pjesme pisali i Trubaduri. Danas se ponovo otvaraju škole u Francuskoj na ovom jeziku, a vjeruje se da danas postoji oko dva miliona ljudi koji govore tim jezikom.

Katari se najviše razvijaju u 13. vijeku u Francuskoj - njihovi simboli su hljeb i vino. Već u 14. stoljeću dolazi do masovnog masakra Katara, pa su na hiljade njih spaljeni. Upravo tada dolazi i do stvaranja inkvizicije koja je trebala da završi već započeti prljavi posao katolika i uništenje na svirep način ovog pokreta.

Dugo se raspravljalo ima li Katarizam ikakve veze s Bogumilstvom? Zapadni istraživači smatraju da su Katari prvo protjerani u Srbiju, pa u Bosnu, gdje se ovaj pokret duže zadržao i opstao sve do osmanskog osvajanja zemlje. Navodno im je slavenska sredina odgovarala jer je bila tolerantnija prema njima.

Bogumilstvo Katari smatraju bratskim pokretom, rođenim u Bugarskoj. Za Katare, Hrist je čisti duh. Taj Sveti Duh ne može biti utjelovljen, ali može uticati na ljudsko ponašanje Isusa.

Autohtonost Bosne, bogumilstvo i specifičnosti bosanske crkve

O autohtonosti Bosne i specifičnosti *Bosanske crkve* svjedoči i knjiga pravnih dokumenata o Bosni¹ od srednjovjekovlja do danas; dokumenti potvrđuju da su titule sveštenika *Bosanske crkve*: (*obični*) *krstjanin*, *starac*, *gost*, *djed*. U objavljenom *Pismu zetskog kralja Vukana Papi Innocentu III* (1199.), Vukan upozorava da u Bosni hereza uzima maha "do te mjere da je sâm ban Kulin ... uveo u krivovjerje preko 10000 kršćana". Autorica ove knjige dokumenata, Dženana Čaušević navodi da Papa 1200 g. nalaže ugarskom kralju Emeriku da jeres istrijebi, *da ova bolest ne zarazi bližnja mjesta...* U objavljenom testamentu gosta Radina (1466.), isti autor uočava promjene u načelima Crkve: odsustvo dualizma, iako dokument ostaje nejasan u tom pogledu. Distanca prema ortodoksnom katoličanstvu dovoljno je, međutim, izražena sintagmom "*ja gost*".

Nasuprot gore pomenutim autorima, Nedimu Filipoviću, Ademu Handžiću, Branislavu Đurđevu ili mlađem Lovrenoviću, profesorica Herta Kuna, izučavajući stare bosanske tekstove, nije dovođila u sumnju bogumilstvo u Bosni. Dokaz za postojanje te vjere koja se širila s Istoka (kao najzad i sve religije) za profesoricu Kunu nisu samo stećci, svojstveni i katolicima i pravoslavicima, nego i tekstovi zvani Krmačije: kletve bačene na Bogumile, odnosno Babune. Babuni su, dakle, drugi naziv za pripadnike iste vjere, u Srbiji. Herta Kuna dokazuje i to da se bosanski kralj Tvrtko ne kruniše na grobu Svetog Save, nego u Milima (Bosna, 1377.). Može li se Herta Kuna, Jevrejka, optužiti za bošnjački unitarizam? Uzgred recimo da Tvrtko za amblem kraljevstva uzima cvjetove ljiljana. Manje je poznato da je to amblem i francuskih Cathars-a (drugi naziv za pristaše dualističkog vjerovanja s elementima hrišćanstva, slično bogumilstvu) i francuskih kraljeva. Slučajnost, ili ne? Midhat Šamić je pronašao francuska dokumenta po kojima je na Tvrtkovom dvoru bilo Francuza, možda i Katara (Cathars), protjerivanih iz Francuske. Isti autor navodi da kod Tvrtka ima i Bugara. Ne zna se o kakvim je Bugarima riječ.

U svom djelu *Crkva Bosanska i Crkva Dalmatinska: srednjovjekovna hereza u Dalmaciji* Josip Vrandečić piše između ostalog i ovo: "Za vrijeme bo-

1 Cf. Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti s komentarima*, Editio Iuristica, "Magistar", Sarajevo, 2005.

sanskog kralja Tvrtka, Bosna je bila ozloglašena kao "sentina foetida" tj. stjecište taloga krivovjersva. Upućeni na patarenske učitelje u Bosni, taljanski su patareni Bosansku Crkvu držali svojom učiteljicom i skladištem zajedničke vjere. Imena nekih što su bili u Bosni iz sjevernotalijanskog grada Chieri su sljedeća: Moreto Rabellator 1347., Ivan Narro 1360., Granoni Bencio 1360., Petar Patria 1377., Bernardo Rascherio 1380., Petrov brat Jacobini 1382."

"U to doba, znači kraj 13. stoljeća, Bosna i jeste prava heretička zemlja, u njoj nema organizovane katoličke crkve, a nema ni katoličkih redovnika, samo su bosanski vladari toliko mudri da o tome šute", piše Dr Nada Klaić u *Srednjovjekovna Bosna*, a srpski historičar Mihailo Dinić: "Ne treba gubiti iz vida, da u pravoj Bosni - Hum i delovi Raške se izuzimaju - NIJE BILO u Tvrtkovo doba PRAVOSLAVNIH. Za nas je ovo pitanje DEFINITIVNO rešeno" ("Jugoslovenski istorijski časopis, I godina, p. 151.)

Evo šta kaže jedan izvor iz zadarskog arhiva o Hrvoju Vukčiću: "Stigao je vojvoda Kraljevstva Bosanskog, kojem je ime Hrvoje, veliki knez i najmoćniji u ovom kraljevstvu. On je bio glavni razlog da su se kraljevina Dalmacija i svi krajevi Slavonije priklonili kralju Ladislavu. Hrvoje očekuje Ladislava s velikom družinom. Taj čovjek je inače PATAREN, ali se radi, da ga gospodin kardinal potvrdi krizmom i privede svetlu pravog spasa." (Veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić se nikad nije pokrstio, umrijevši kao "pataren" tj. u vjeri Crkve Bosanske.)

A u svojoj doktorskoj tezi o vezama između Bogomila i Katara, Théofanis Drakopoulos (*L'unité du Bogomilo-Catharisme d'après quatre textes latins analysés à la lumière des sources byzantines*, Université de Genève, 2010), analizira četiri latinska teksta: pismo Evervina iz Steinfelda, Bernard, Clairvaux (1143.), Acte katarskog consiliuma, Saint-Félix, Lauragais (1167.), "De heresie catharorum in Lombardia" (1210-15), anonimnog autora i jedan apokrifni tekst bogomilskog porijekla, "Interrogatio Iohannis". Poredeći ova četiri teksta s onim koji su pisani protiv bizantijskih Bogumila, istraživač dolazi do zaključka da zajednice, koje se jednim imenom nazivaju Bogumili i Katari, imaju i te kako mnogo zajedničkog, a prije svega vezu s određenim sistemom mišljenja koje se bazira na različitim apokrifnim tradicijama, gdje hrišćanski elementi igraju vrlo važnu ulogu.

Postojali ili ne u Bosni, bogomili su inspirisali razne umjetnike, prvenstveno pisce i pjesnike s Balkana, kao Maka Dizdara, Desanku Maksimović, Miroslava Krležu.

Evo šta je ovaj posljednji pisao o njima: "Neka oprosti gospođa Europa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike, Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprosti gospođa Europa, samo Bosna ima spomenike. Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj".

I još: "Bogumili nisu bili anarhoidna sekta već državno organizirana laička pastva, koja je u međunarodnim omjerima između Lombardije i Albigenza igrala ulogu vrhovnog arbitra. Inkvizitori stoljećima optužuju ove heretike zbog seksualnih ekscesa, promiskuiteta i incesta... Bogumilstvo će ostati magistralom naše medijevalne prošlosti, jer tek njegovim slomom svršit će na našem području sa Srednjim vijekom samostalan život narodne supstance. Od Jajca do Udbine, od pada Beograda do Mohača počinje za nas fatalna atomizacija, koja će svršiti s palanačkim, provincijalnim mentalitetom malih gradova na turskoj granici u XVIII stoljeću. Svijest o velikim razdobljima prošlosti nestat će u sveopćoj slabosti pamćenja".

Dok je srpska pjesnikinja Desanka Maksimović napisala jednu pjesmu pod nazivom "Bogumilska pesma", najviše se ovim srednjovjekovnim spomenicima, Bogumilima i srednjovjekovnom Bosnom inspirisao kao što znamo veliki pjesnik Mak Dizdar. Podsjetimo se nekoliko njegovih nezaboravnih stihova :

Sunčani Hristos

*Ni život ni smrt ne pripada meni
Ja sam tek onaj koji je u sjeni Onoga što u vremenu se
Ovremeni*

Mak Dizdar, *Radimlja*

*Tamo gdje su psalmi
Tu su i prokletstva*

Mak Dizdar, *Prepoznavanje*

Putovi

Ti si nakanio da mene nema i pod svaku cijenu

Ideš prema meni i u jurišu

Smijući se i plačući

Pred sobom

Sve čistiš

I ništiš

Ti si nakanio da me pod svaku cijenu uništiš

Ali nikako da nađeš

Istinski put do mene

Mjesto zaključka

Naglasimo najzad da je Bosna jedinstvena u mnogom pogledu. U Osman-skom carstvu, to je rijetka zemlja gdje stanovnici masovno prelaze na islam, posebno seljaci, katolici i pravoslavci. Osnovni motiv konverzije vjerovatno nije ni ovdje "ljubav" prema Turcima i islamu, pa ni karakter Bosanske crkve, nego prvenstveno ekonomski. Ali ako je razumljivo da na islam prelazi prvo plemstvo radi očuvanja posjeda i privilegija, nije jasno zašto islam prihvataju seljaci, u drugom valu islamizacije, kad njihov položaj nije bio bolji od seljaka hrišćana. Nedim Filipović ističe jos jedan faktor u islamizaciji: odsustvo monolitne religije u zemlji.

Što se "unitarizma" tiče, ne čini se precizno upotrebljenim. Na "bošnjački unitarizam" utiče prvenstveno "intuitivno osjećanje istorije", isključivost, čak fanatizam ; nekim muslimanima je danas bliže sve arapsko od turskog, pa i bosanskog. Ultra-muslimani, skriveni iza naziva Bošnjak, poistovjećujući ga bukvalno s islamom (bajram je za neke npr. "stari bošnjački praznik"), odbijaju činjenicu da do masovne islamizacije Bosne dolazi turskim osvajanjem; po njima islam ovdje oduvijek postoji. Možda takve stavove treba raskrinkavati zbog autoriteta ljudi koji zagovaraju te novokomponovane teze, koje već sad prelaze u mit, ali one zvuče toliko diletantski, apsurdno, tragikomično i nadrealistično da ne zavrijeđuju nikakvu raspravu.

Ipak, pitanje o bošnjačkom unitarizmu može se i obrnuti: ako su muslimani unitaristi, šta su Srbi i Hrvati Bosne? Separatisti? Unitaristi? S jedne strane separatisti, s druge unitaristi? Jedno isto! Ovako otprilike odgovara i profesor Dubravko Lovrenović, misleći na nacionaliste. Šta je s "umjerenim" Srbima i Hrvatima? Zašto s toliko strasti govore o nepostajanju Bogumila, a da niko ne objašnjava nemogućnost podvlačenja znaka jednakosti između *kristjana* i Bogumila? Jasno je zašto se ultra-muslimani opiru nazivu "krstjani": jer ne žele nikakvu vezu s hrišćanstvom, i eufemizam Bogumil im više odgovara.

Najzad, tvrdnje o dvostrukoj pripadnosti takođe su dubiozne, ambivalentne, nerazumljive i najdemokratskije nastrojenim osobama koje poznaju principe logičkog promišljanja. Ta ambivalentnost je karakteristika stanovništva u Bosni. I dio muslimana npr. istovremeno je i za obnovu Osmanskog carstva, i za arapsku predominirajuću komponentu tog carstva, s novim tipom arhitekture preuzete iz arapske, a ne osmanske civilizacije, a koju karakteriše osobita ravnodušnost prema svemu bosanskom. Bilo kako bilo, sva tri naroda su nesvjesno i dalje vezana za osmansko državno uređenje, odnosno "millet sistem", koji zamjenjuje termin "pravo naroda"; osnovni identitet, baš kao i u osmansko doba, i dalje je gotovo isključivo religijski i glavna odrednica u stvaranju nacija. Mitologija je zajedničko svim narodima, a razlike postoje u manifestacijama vjere u nedavno otkrivenog Boga, za kog sve tri monoteističke najbrojnije religije u Bosni tvrde da je njihov.